

JEGYZETEK

- 1 Balogh 1936.
- 2 Balogh 1943.
- 3 Balogh 1966.
- 4 Balogh 1982.
- 5 Balogh 1985.
- 6 Biró 1944.
- 7 Biró 1935. 122–153. (Ua. Erdélyi Tudományos Füzetek 80. Cluj 1935).
- 8 Biró 1938.
- 9 B. Nagy 1970. – B. Nagy 1977.
- 10 B. Nagy 1973.
- 11 Kelemen 1977–1982.
- 12 Détsy 1972. – Détsy 1973. – Détsy 1996.
- 13 Sebestyén 1963. – Sebestyén 1987. – Sebestyén 1992.
- 14 Ionescu 1982.
- 15 Curinschi-Vorona 1981.
- 16 Vătăşianu 1958.
- 17 Istoria artelor plastice. 1968–1970.
- 18 Pascu–Marica 1969.
- 19 Pascu (szerk.) 1974. 159–173.
- 20 Mândrescu 1999.
- 21 Sabău 1992. 12–17.
- 22 Sabău 2002. 16–22.
- 23 Dávid 1981.
- 24 Kerny 1989.
- 25 Végh 1994. 36–44. – Farbaký 1997. 7–14.
- 26 Sisa–Wiebenson 1998.
- 27 Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001.
- 28 Gyöngyössy 1990. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995.
- 29 Tüdös S. 1995.
- 30 Tüdös S. 1998.
- 31 Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 217. skk.
- 32 Erdélyben lényegében Mátyás 1480–1490 közötti építkezésének tekintni a szakirodalom a vajdahunyadi ún. Mátyás-loggiát. Vö. Balogh 1943. 291. – Mikó–Szentkirályi 1987. 106.
- 33 Filipecz (Pruisz) János püspök (1476–1491) és Thurzó Zsigmond (1506–1509) építkezésein. Vö. Mikó Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: Kerny 1989. 100–101, 103.
- 34 Geréb László püspök (1476–1501) gyalui építkezésein. Vö. Balogh 1943. 182. A gyulafehérvári káptalan humanista műveltségű tagjainak a műpártolását l. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 262. skk. – Újabbán a Gyulafehérvárott folyó falkutatások során is előkerült egy olyan, kétségtelenül korai fejezettöredék, ami antikizáló építmény részlete volt.
- 35 Balogh 1943. tartalmazza bőséges sorozatukat.
- 36 Balogh 1943. 256.
- 37 Egykor az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteményében, ma a kolozsvári Nemzeti Történelmi Múzeum Kötárában. Vö. Balogh 1943. 257.
- 38 Balogh 1943. 258. skk. – Gogáltan 1998. 339–386. Egyébként a szürkés-okkeresre patinázott keretet – az elmúlt években rajta keletkezett sérülés törésfelülete alapján ítélve – kőanyaga is a Kolozsvár környéki köfőjtökhöz kapcsolja, így valószínű, hogy nem importból származik, hanem e belharcoktól zajos években Kolozsvárra vetődött alsó-ausztriai mester alkotása.
- 39 Ritoókné Szalay 2000. 297. sk.
- 40 Balogh 1943. 76–78, 243–248. – Balogh 1966. 283–286.
- 41 Belső Széna/Jókai u. 6. sz. Felirata: FORNIX CELLARIA FACTA ANNO 1539. Balogh 1943. 261.
- 42 Balogh 1943. 161. kép.
- 43 Az eredetileg ev. templomot az utóbbi években befejeződött restaurálás után a helybeli görög-keleti gyülekezet használja.
- 44 Entz 1996. 190.
- 45 Sorrendben: 1517. okt. 8.: „*Adrianus, canonicus Albensis et ecclesiae Treppensis plebanus*”. Vö. Klein 1934. 289–297. 4. sz.; Somlyó Báthory István vajda és királyi helytartó kéri a beszercei tanácsot, hogy „*honorabili Johanni Kleyn*” juttassák a treppeni plébánosságot. Vö. Entz 1996. 493. – Mihály plébánosról, aki 1541-ben beszercei plébános lett, közelebbit nem tudunk, de tekintélyes egyházi személyiség lehetett, ha jelentős törpényi beneficiumát a még fontosabb beszercei Szent Miklós-plébániára cserélte. Vö. Entz 1996. 240. – 1547. febr. 5.: „*Kolosvári Péter ugocsai főesperes, therpeni plébános*”. Vö. Beke 1889. 106/525. sz. Ez a – rendelkezésünkre álló források hézagossága miatt – csonka plébános-névsor nézetünk szerint azt bizonyítja, hogy Törpény javadalmát ebben az időben a káptalan kisajátította, így a korszak előttünk ismeretlen plébánosai is ugyanebből a közismerten művelt papi rétegből kerültek ki.
- 46 A csonkolt ágakkal díszített nyugati kapun és a diadalíven látható címerpajzsok hihetőleg festett ábrázolásainak nyomait legkésőbb a restaurálás során elvégzett drótkéféskötisztítés tüntette el.
- 47 Az északi hajófal reneszánsz portálja és szószéke fölött egy egész boltszakaszt díszítettek vele. A Dan Căceu restaurátor által feltárt kutatóablakokban a homlokív csúcsán látható részlet teljesen egyezik a dűreri kompozíció azonos részletével, alatta egy szalaggal lekötött szőke hajú, harsonát fúvó angyal fejét, még lennebb, az alsó regiszterben az egyik balga hajadon kezét és mécsesét (Mt 25) ismerhetjük fel. Ez a részlet azt bizonyítja, hogy Dürer kompozíciójának átdolgozásával, tehát valamivel későbbi előképpel állunk szemben, amelynek pontosabb meghatározására csak az egész ismeretében lenne remény.
- 48 Jel 8, 6–13. – B 68, M 170.
- 49 A templomra vonatkozó irodalom: Popa 1970. – Popa 1973. 313–317. – Popa 1981. 53–54. – Entz 1996. 492–493.
- 50 Balogh 1943. 287–288.
- 51 Erdélyben ismereteink szerint először Izabella és János Zsigmond tumbáin s néhány velük egykorú töredéken jelentkeznek. Vö. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 290.
- 52 Détsy 1972. – Kovács–Toca 1973. 22–30. – Kovács 1980. 77–98, 277–280. – Balogh 1982. 342–395. – Kovács 1996d. 253–258. – Détsy 1998. 227–233. – Kovács 2000. 63–96.
- 53 Mikó 1988. 109–135.
- 54 Kimpfián–Marton 2002.
- 55 Veress 1983. XXII. téves közlése szerint ennek a síremléknek a töredékeit őrizték volt még az elmúlt században is a gyula-

- fehérvári katolikus főgimnázium pincéjében. Vö. Balogh 1985. 381. Veress minden bizonnyal Giuseppe del Quadro (mh. 1727) építész atlaszok által tartott, szétszedett síremléket láthatott ott, amelynek töredékei, más, ugyancsak a főgimnázium építéskor lebontott egykori jezsuita templomból származó darabokkal együtt, jelenleg a görögkeleti székesegyház kerengőjében található.
- 56 Détshy 1966. 26–30. – Mikó 1988.
- 57 Ezzel a kérdéssel kapcsolatban máig érvényesek Galavics 1973. 71. skk. módszertani megállapításai.
- 58 Détshy 1972. 349/5. – Mellettki Kraus György, az Itáliát járt segesvári jegyző nyilván közvetve, élménybeszámoló alapján vált visszhangjává a kastély és kert csodáinak. Vö. Kraus 1994. 172.
- 59 A reneszánsz 18. századi makacs továbbélésének jó példáját kínálják a szamosújvári Daniel-ház 1743-ban elkészült díszítő faragványai, ugyanott a már barokk architektúrájú Lászlóffy-ház lépcsőházát még mindig fogorfrízes reneszánsz ablak világítja meg (vö. B. Nagy 1983. 27–32), de a késő reneszánsz formák hosszú továbbélését érzékelteti a korszak református szószékeinek gazdag sorozata, akárcsak a brassói Fekete-templom 1724-ig húzódó gótizáló újjáépítésének gazdag, a helyi kőanyag és műhelygyakorlat miatt a kolozsváritól kétségtelenül különböző, mégis azonos grafikus forrásból táplálkozó, az ún. virágos reneszánszra, de ugyanazzal az erővel a Havaselnén párhuzamosan kivirágzó ún. brán-covenesc stílusra is emlékeztető faragványanyaga.
- 60 Például Kornis Zsigmond kormányzó szentbenedeki kastélyának kaputornyán a főkapu (1720) még reneszánsz stílusú, csak a Mikolai Szűz domborművé és Erdélyben típusteremtő képe felel meg az új stílusirányzat követelményeinek. Vö. B. Nagy 1977. 27. – Haller János (mh. 1755) kormányzó és Daniel Zsófia dévai építkezése a korábbi épület reneszánsz ablakkereteit illesztette be a Konrad Hammer által tervezett, barokk pavilonokkal, portálékkal és erkéllyel díszített főhomlokzat új szerkezetébe. Vö. Kovács 1993a. 153–168.
- 61 A 16. század hetvenes éveiben országgyűlési határozat értelmében kezdtek hozzá a város erődítményeinek országos, a natiók és a fejedelem között megoszoló közmunkában kivitelezett modernizálásához. A feladatoknak ez a megosztása a fejedelemség korában egyedül a gyulafehérvári várral kapcsolatban fordul elő. Így elképzelhető ugyan, hogy ez a kiváltság városokkal kapcsolatban társtalan intézkedés a középkorokra jellemző megoldással kívánta biztosítani a stratégiai-igényeket közlekedési csomópont védelmét, de nem elképzelhetetlen az sem, hogy a tervezett építkezés hátterében a fejedelmi székváros későbbi, 17. századi erődítésének szempontjai munkáltak. Vö. Jakó K. 1991. 6–7. – Kovács 1996a. 276–294, valamint a 22/281. és 4/277. jegyzet.
- 62 Báthory Gábor próbálkozásakor.
- 63 Az alább következő, Kolozsvárra vonatkozó megállapítások csekély változtatásokkal a Kovács 2001. 53–73. tanulmány szövegével egyeznek.
- 64 Különösen az Óvárban ezt a rendelkezést különböző melléképületekkel gyakran áthágták, és a városi tanácsnak kellett az ilyenek lerombolásáról intézkedni. Vö. *Kolozsvári emlékirók*. 1990. 27, 128, 129.
- 65 Szakál Ferenc történeti feljegyzései (1698–1718). In: *Kolozsvári emlékirók* 1990. 283.
- 66 A sírkertet már korábban, 1563-ban megnyitották. Vö. Balogh 1985. 196. Későbbi használatát Giovanni Morando Visconti idézendő térképe is bizonyítja.
- 67 A kéziratos térkép eredetije a Bécsi Hadilevéltárban. Kriegsarchiv, Kartensammlung, *Pianta della Città di Clausenborg*, Inl. C VI a. Klausenborg nr. 3. Reprodukciói: Szabó T. 1946. I. – B. Nagy 1973. 78. K. Jelmagyarázatában – *Pianta della città di Clausenborgh in Transilvania* – a következő épületek és erődítmények szerepelnek: A. *Chiesa principale fabricata da Sigismundo imperatore*. C. *Piccola chiesa*. B. *Chiesa che fu de reverendi padri franciscani*. D. *Chiesa e collegio che fu alli reverendi padri Gesuiti*. E. *Gran corpo al guardia*. F. *Picolo corpo di guardia*. G. *Moline con buoni*. H. *Recinto della città vecchia*. I. *Porta detta Mittel Thor*. K. *Porta detta Mil[Mühl!] Thor*. L. *Porta detta Minister[Monostor!] Thor*. M. *Savori fatti dalla città avanti che sua maesta cesarea ne habbi hauto il possesso*. N. *Tenaglia fatto di sua altezza serenissima del signor prencipe Filippo Licchtenstein [11664–1720?]*, altábornagy, Kolozsvár parancsnoka 1690-ben, a zernyesti csata idején – vö. Cserei 1983. 234]. O. *Tenaglia fatta dal sudetto signore prencipe molto necessaria rostando molto ben coperti li difensori*. P. *Fianchi nella falsa bra gha cresciuti in altezza ove in presente vi e artegliaria il tutto fatto dal giuditio di sua altezza serenissima sudetta con le traverse si vedano nella mede[si]ma falsa bragha*. Q. *Falsa bragha di muraglia grossa un piede e mezzo*. R. *Fossa non profondo si vuol commodamente descendendo*. S. *Molini*. T. *Russelli[?] quando piove corre aqua*. Aláírása: G(iovanni) M(orano)do Visconti inegn(iere).
- 68 Balogh 1985. 133–134.
- 69 Balogh 1985. 138.
- 70 A 19. századtól a Városháza lépcsőházában, jelenleg a Múzeumban található. – Löwy–Demeter–Asztalos 1996. 87.
- 71 Ennek az elpusztult címerkőnek a készítésére vonatkoznak a következő számadáskönyvi bejegyzések: 1646. szept. 29.: „Az Czimert az keömwesek az Fiok keö falon feltévén, Bíró uram hozott aldomásban nekik egy veder bort ...” KvSzám 24. kötet, XV. köteg, 234. – 1646. okt. 1.: „Syluassy Istvan csak az inassauai, mikor az czimer köuet festették ott munkálkodván ... Mikor az keoet festették, az képiro is flöstökömöt, ebédet evén...” Uo. 24. XV. 762. – 1646. okt. 26.: „Ad commissionem amplissimi senatus. Adószedeo uraim ez supplicans Kepiro Istuannak munkaiert fizettek f. 3 d. -.” Uo. 24. XV. 601. – 1646. nov. 7.: „Ex commissione amplissimi senatus. Sziluasi Istuan czimert faruguan az fiok keofalra f. 8 d. -.” Uo. 24. XV. 643.
- 72 Vö. Balogh 1944. I. T.
- 73 A hibás elnevezés forrása egyrészt az építkezés emlékeztető állított kőlapon látható fejedelmi címer, másrészt a fejedelem nevének a *bástya* szóval való összecsengése lehet. Vö. Kovács 1990.
- 74 Kelemen 1977–1982. I. 127. sk., 356–358 (a korábbi irodalom is). – Kovács 1990. – Az építkezésre vonatkozó, általunk felhasznált 1629. máj. 3–11-i, illetve 1629. nov. 26-i adatok a KvSzám 18a. kötet, II. köteg, 605, illetve 589. bejegyzéseiben.
- 75 Balogh 1985. 134–135. – Löwy–Demeter–Asztalos 1996. 50–51.
- 76 Kovács Kiss 2001. 7–12.
- 77 1758-ban olyan retrospektív szöveget jegyeztek le, melynek általunk kiemelt részletei másként, mint feliratként, nem képzelhetők el: „*Matthias, dei gratia beatae memoriae olim Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae rex, filius quo(n)dam domini Joannis Hunyadi, natus hic in isto hypocausto anno 1444, die 27 Martii -, 3 hora matutina, qui fideliter patriae inservivit regnavitque foeliciter usque ad vitae suae finem.*” Régeni. Vö. Kovács 2002b. 8.
- 78 Szövegüket I. Bocatius 1990. 598. skk., 1012–1013. – „1606, 25 Octobris csinálták fel az Bocskai uram czimerét az Eppel János

- háza falára.” Segesvári 1862. 165. Vö. *Kolozsvári emlékirók* 1990. 136. – Az emlékkő elkészítésének menetét a város szám adaskönyveinek (Diversa civitatis) következő bejegyzései alapján rekonstruálhatjuk: 1606. júl. 18.: „Mikor az fejedelem czimerét akarták formálni, adatott bíró uram harmadfél koncz papirossat, konczát per d. 15, tett f.- d. 62 1/2.” KvLt Szám 12a. kötet, III. köteg, 48. – 1606. aug. 4.: „Attam bíró uram hagyásából az keomiueseknek, hogi az urunk eo felsége czimerét faragták f. 20 d.” Uo. V. köteg, 14. – 1606. aug. 28.: „Attam bíró uram hagyásából az képirónak urunk eo felsége czimeren valo irás[ér]t teott f. 1. d.-.” Uo. 17. – 1606. okt. 23. „Voettem 300 lécz zeget, hogi az urunk czimerét felczináltak, tett d. 30. Voettem 28 feoresz dezkat bíró uram hagyásából tett f. 3[?] d. 50. Az keomwesekek borra attam f.- d. 2. Az keomiueseknek 6 font peczenyre d. 18. Két eytel bort is attam nekik bíró uram hagyásából f.- d. 12. Az darabantoknak, az kik az keouet fel segitették vonni attam d. 20. Az czigakeoteletoel, hogi keolzeon atták, attam az ácz mestereknek d. 20.” Uo. 20. – 1606. okt. 25. „Mikor az keoveket elvégeztek, hogi felteottek, attam bíró uram hagyásából borra f. - d. 32.” Uo. 20. – 1606. nov. 27.: „Attam két tiukmoniat, hogi az Owarban az fejedelem czimerét meghfoldoztak, tett f.- d. 1 1/2.” Uo. III. köteg, 71.
- 79 Jakab 1888. 710.
- 80 Kelemen 1977–1982. II. 114. skk. – Entz Géza-Antal 1982. 243.
- 81 Balogh 1985. 115–117. – 1734-ben még állott, 1736-ban már nem szerepel a város térképén. A Visconti-féle térképen jól kivehető a hajókat elválasztó négy pillérpár. Az eredetileg temetőkápolnaként használt késő román kori épületnek a reformáció követelményeihez igazodó bővítését és átalakítását az 1560-as évekre keltezhetjük, stílusában pedig az 1559–1563 között átalakított besztercei Szent Miklós-plébánia-temploméhoz hasonlónak véljük.
- 82 Erdélyi római katolikus... 31.
- 83 Balogh 1985. 117–127.
- 84 Bethlen 1980. 489. – Vö. Herepei 1966. 276.
- 85 Entz 1948. – Kovács 2000. 74–76. – Herepei 2002.
- 86 Régeni [fol. 14v]: „Anno 1672, die ultima Septembris. Szegöttem én, Regeni Aztalos Janos Kovaznai püspök urammal és Budai Mihaly es Hosz Pal uraimekkel az Magyar ucai kis ajto előtt valo orthodoxa templomnak az meghdeszkasasara es ket ajtokra, ayto-ablakok meghoritasaval ugymint huszonöt forintba, id est f. 25. Item negy veka buzaban. Véghben viven munkamat, az conventio szerent contentalt Hosz Pal uram. Eodem anno csinaltatott Hentes Andras uram ezen templumban egy velumat, adott erette nro. 3 taller[t?].” Vö. Sipos 2001. 116. skk.
- 87 Az építkezésre vonatkozó adatokat és az alaprajzokat I. Balogh 1985. 119–127. – Sebestyén 1985. 65–71. – Sebestyén 1987. pass.
- 88 Kolosvári K. 1768.
- 89 Herepei 1943. 345–370.
- 90 Címerpajzsába egy későbbi javítás feliratát vésték be: RENOV. 1762.
- 91 Goldenberg 1958. 42.
- 92 Kiss 2001. 29–37.
- 93 Vö. Balogh 1944. XXII. T. Noha a rajzoló a letisztázott felmérésre 10 és 26,30 m közötti, nyilvánvalóan hibás adatokat vezetett rá, adatunk a grafikus lépték alapján újramért homlokzathosszúság átlagából adódik.
- 94 KvLtSzám 12a. kötet, XIV. köteg, 36a.
- 95 Segesvári 1862. 191.
- 96 Kivételkel leginkább az Óvár patríciusházaiban találko-
- zunk. Ennek a fertálynak a szabálytalan, archaikus telekrendszere megkönnyítette a terjeszkedést.
- 97 A pince belső lejárata a Mátyás király utca 3. és a Főtér 31. házaknál volt eddig kimutatható. Felszámolt, egykor utcáról nyílt pincelejárata a belváros szinte minden épületét jellemezte.
- 98 B. Nagy Margit: Várorendezés Kolozsvárt és Máramaroszigeten a múlt század első felében. In: B. Nagy 1977. 132. Itt jegyezzük meg, hogy az udvarra „költöztetett” pincelejáratok fennmaradt kőkereteinek többségét a 19. század elején még dívott rovátkolt szalagszegély díszíti, új gádoraik pedig többnyire cseshüveg boltozattal vannak fedve, így kétségtelen, hogy valóban akkor készültek.
- 99 Pl. Schanzgasse (Bástya u.) 4. sz. Vö. Popa et alii 2002: 124.
- 100 Pl. a Mátyás király utca 4. szám alatti Teleki–Bethlen-házban kétségtelenül 19. századi parkettaléc-végekkel „hézagolt” dongaboltozat található.
- 101 Kivételt a plébániaház (Főtér 15–17.) egyes részei képeznek, amelyeket már a 15. század végén emeletesse építettek át, s valószínű, hogy az unitárius püspöki ház (Bel-Magyar/Kosuth Lajos utca 14.) is emeletes épület volt a 15. század közepe táján. – Debreczeni 1957. 219–248.
- 102 1626. febr. 27.: „Ex commissione amplissimi senatus, urunk ő felsége [ti. Bethlen Gábor – K.A.] poroncziolván, hogy szállásán bizonyos műveket megczináltassanak ő kegelmek, úgymint az Zeller Ferencz, Eottues András uram és Nyreó Sámuel házoknál, kire az gazdánknak[!] semmi szükseghet nem volt, az ácz mestereknek fizetem tizenkét forintot és hetuen öt penzt.” KvLt Szám 17b. kötet, III. köteg, 224. – 1647. nov. 27–29.: „Kellet az urunk [ti. I. Rákóczi György – K.A.] szállásán falt által vágni, három tuzhelt csinálni, volt rajta 13 kömües napszám, napjára fizetem d. 38.” Uo. 25a. kötet, I. köteg, 301–302. – Munkács, 1627. jan. 25. Bethlen Gábor levele Beszterce főbirájához: „Mivel kegyelmes akaratum az, hogy mostani utunkban az huweghtek varosatis meghlátogassuk, őket kegyelmesen intyuk, seőt hadgyukis, hogy miképpen az gyvléskor az házakatt mind két felől által vágták volt, mostis accomodállia úgy, hogy mind magunknak s mind az fejedelem asszonnak legyen illendő szállásunk.” [B.G. s.k. utóirata:] „Az mely szeren mi szoktunk szállani, úgy mint az Kek Ferenczné házá-tól fogva az más szegeletig, azt az egly[?] szerth éppen által vágassa és tisztességes ajtókat, zárokat czenálljanak rájok, kemeuczeket [...?] fivstőseök ne legienek. Azon Kek Ferenczné házatól pedig Budakj János híviunk szerén az fejedelem azon számára 3 avagy 4 házat vágassanak által és késziczyenek jó alkalmatossággal el.” BLt 14/1627. jan. 25.
- 103 A 16. századi kolozsvári házakra vonatkozó forrásokat és ilusztrációs anyagot illetően I. Balogh 1943. és Balogh 1985.
- 104 A fonatdíszes tükrű, maszkos fejezetű pilaszterekkel és putók által tartott lőfőpajzzsal díszített keret kelezésében Balogh Jolán feltehetőleg előképekre, az 1538 után készült szamosújvári faragványok hasonló díszítőmunkáira és az 1528-as Szent Mihály-templombeli sekrestyeajtó fejezetére támaszkodott. Megoldása azonban nem zárja ki a még későbbi, 1560–1570-es évekbeli, az emeletráépítéshez közelebbi kelteztést sem. Ezt a későbbi kelteztést látszanak alátámasztani a feliratnak az 1540 körüli évek felirataitól eltérő betűformái is.
- 105 Ezek eredetileg egy folyosó alkotórészei lehettek. Vö. Balogh 1985. 148–149.
- 106 Ezek párhuzamaival többek között Bethlen Farkas 1582. évi marosillyei, Wolphard István 1586 előtti kolozsvári és Kendi Ferenc 1594 előtti radnói építkezéseim találkozunk.

- 107 Egy harmadik töredék 1588-as évszámmal és azonos monogrammal a Kötárban is található. Vö. Balogh 1985. 187.
- 108 Vö. Jakó 1957. 366/14.
- 109 Roosevelt u. 2.
- 110 A ház falkutatása során előkerült, L.R. monogramos ablakkeret töredékeinek megrendelőjét Kiss Andrásnak sikerült azonosítania a kolozsvári adókönyvek korabeli bejegyzései alapján. – Lówy–Demeter–Asztalos 1996. 66–67.
- 111 Jelenleg a Kötárban található.
- 112 Jelenleg a Pákei-villában befalazva. Valószínűleg a 16. század utolsó évtizedeiből származik.
- 113 Újabbban a Rósás-házzal nyugatról szomszédos – Mátyás király utca 2-es számú –, gótikus kereteket is őrző sarokház földszintjén került elő egy hasonló keret, melynek a falsíkból kiálló tagozatait az 1940-es évek elején „simították le” – kalapáccsal.
- 114 Vö. Sebestyén 1987. 59. – A Wolphard–Kakas-házat Rásaháznak is nevezték a homlokzatát díszítő, kedvelt szövETFajta-ra emlékeztető minta miatt.
- 115 A 19. század végén az épület homlokzati szárnyát lerombolták, de épen maradt a tűzfala, amelynek említett részleteit az 1993-as restaurálás során sikerült feltárniuk.
- 116 Életrajzát I. Jakó K. 1991. 43–45.
- 117 Jakó K. 1991. 49–50.
- 118 Jakó K. 1991. 50–53. – Balogh 1985. 49. a katolikus vallású Kakas István építkezéséhez kapcsolódó faragványokat a kolozsvári jezsuita építkezésekkel hozta kapcsolatba. 1588 és 1594 között azonban a jezsuiták éppen ki voltak tiltva Erdélyből, így építkezéseik aligha befolyásolhatták az 1590 és 1592 között lezajlott munkálatokat.
- 119 A töredékesen fennmaradt 1536-os címerkép a Wolphard Istvánéval egyezik, mindenképpen különbözik Wolphard Adorján csőrében olajgát tartó galambot ábrázoló papi címerétől, amely az 1534-es két ablakkereten és az 1541-es ajtón is szerepel. Ezt erősíti meg az is, hogy Jakab Elek (Világosító rajzok) nagyon gyatra illusztrációjának a szerzője anakronisztikusan az unokaöcs névbetűit is rárajzolta az 1536-os keret „reprodukciójának” címerpajzsára.
- 120 A földszinti homlokzat hasonló beosztására csak következtethetünk, amint Pákei Lajos is tette 1896 táján készült rekonstrukciós rajzában, mert Veres Ferenc 1860 táján készült fényképének a tanúsága szerint az itteni ablakokat akkorra már felszámolták, üzemhelyiséggé alakítva az első szobát.
- 121 Szemöldökük jelenlegi, szokatlan formája 20. századi durva beavatkozás következménye, az új „profil” meghatározó cementshabarcs alatt fennmaradtak a letöredezett eredeti, a korabeliktől semmiben nem különböző párkányprofilok körvonalai.
- 122 Az 1992-es falkutatás eredményeként feltárult a földszinti szakasza is, amely utóbb az épület „szerkezeti megerősítésének” esett áldozatul.
- 123 Eredetileg a második és a harmadik földszinti helyiség közötti ajtót keretelte.
- 124 A motívum talán ugyanazon kőfaragó kezén provincializálódik tovább a Hensler-ház kandeláber-féloszlopok közé fogott 1586-os ajtókeretén. Vö. Balogh 1985. 112. kép.
- 125 Ezeket sematikus fogalmazású hajtincsek megoldása két faragvánnyal rokonítja: a váradi vár Aranyos-bástyájának címertartó oroszlánjával (1572), valamint a Báthory Kristóf angyalok által tartott címerével díszített 1581-es kolozsvári felirattal. Az utóbbit az 1980-as években emelték ki a Városháza lépcsőházának falából, jelenleg a Múzeumban található. A Báthory-címernek és címertartóinak előképe kétségtelenül pénzérme volt. Vö. Balogh 1985. 138.
- 126 Balogh Jolán 1985. 178.
- 127 Legalábbis Pákei Lajos felméréseiből kikövetkeztethetően.
- 128 Ezt a boltozatot és záróköveit Pákei Lajos felmérése feltűnteti ugyan, de, minthogy 1923 táján alá hálóra felvitt cementhabarcsból készült „dongaboltozat” került, a kutatás számára ismeretlen maradt. Lefaragott gyámköveit és vastag festékréteg borította záróköveit – ezeket az elmúlt századforduló előtt, a gázvilágítás bevezetésekor még historizáló kártsokba foglalták – az épület 1993. évi renoválását előkészítő falkutatás során tártuk fel.
- 129 Meschendörfer 1983. 78–83. – Borsa 1996. 136–157. – Bartha 2001. 101–118, különösen 105–116.
- 130 A naptári rendbe csak akkor illeszkezhettek volna, ha a terem rövid oldalaira is két-két boltíók kerül. Vö. Kovács 1991b. 157–164.
- 131 Kovács 1991b. Jelenleg Bukarestben, Románia Nemzeti Történelmi Múzeumának Kötárában. Lt. sz. 69.958.
- 132 Kovács 1991b.
- 133 Behrendsen 1926. Id. Soltész 1961. 70–71.
- 134 Unió/Memorandumului u. 15. sz. A mai igen magas lábazat alsó része már modern kiegészítés, akkor készült, amikor a városrendezés során eltüntették az utcán áthúzóódó harántirányú emelkedést, amelynek a nyomait ma már csak a környező udvarokban és a szomszédos Széna (Napoca, Jókai) utca épületeinek telkein figyelhetjük meg.
- 135 A fentebbi adatokra nézve I. Jakó 1957. 368.
- 136 Ez a mindenkor boltozatos helyiség több helyen is előfordul Besztercén, még a 18. században is.
- 137 Mándrescu 1979. 225–234.
- 138 Sebestyén 1987. 23. sk.
- 139 Fabini 1982. 130–131.
- 140 Ezeket utóbb a kirakatok létesítésekor semmisítették meg.
- 141 Haldner 1970.
- 142 Helyrajzára nézve vö. Kovács 1992. 25–36. – Kovács 1998a. 11–13.
- 143 Balogh 1985. 282–283. – Kovács 1996a. 285. – Kovács 2000. 67 sk.
- 144 Balogh 1985. 273–278.
- 145 Kovács 1996a. 290–294.
- 146 Kovács 1996a. 285–290.
- 147 Kemény–Bethlen 1980. 894. skk.
- 148 Kincstartó (1693–1703), báró (1693), gróf (1696).
- 149 Medgyes, 1711. január 27. Br. Apor Péter elcsereéli Kászoni Jánossal Apor István egykori, Gyulafehérvárott a Szász utcában, gróf Bethlen Miklós és Medgyes város háza szomszéd-ságában található házát, amelyet a fiskus „erősen épített”. Vö. Az altorjai br. Apor család Lt. (Fond 35), nr. 91. Az OL Kovászna megyei Igazgatósága.
- 150 A rávonatkozó adatokat I. Balogh 1985. 278–282. – Kovács 1996a. 276.
- 151 Gromo 1945. 178–179; 179; 173–174. Vö. Kovács 1971. 1171.
- 152 Anghel–Berciu 1968. 20–32. – Anghel 1986. 180–189.
- 153 Az olaszbástya alakú tornyok közül kettőt utóbb egy modern kaszárnyaépülettel fogtak össze.
- 154 Orbán 1868–1873. VI. 328–329. – Goos 1928. 101–102. – Sebestyén–Sebestyén 1963. 37. – Anghel 1972. 116. – Gheorgievici 1975. 49–54. – Gheorgievici 1982. 51–55. – Sebestyén 1987. 56.
- 155 Keltezésében jelentőséggel bírhat az a tény, hogy 1623-ban

- egy 81 m mély kutat is ástak az erőd külső udvarán. Vö. Goos 1928. i.h.
- 156 A fentebb idézett brassói erődítmény belső, korai védművei rövid homlokfalú ágyútoronyok voltak, csak alaprajzi formájukban hasonlítanak az olaszbástyákhoz.
- 157 A magyar szakirodalom általában a Gerő László által adaptált és több munkájában – Gerő 1955. – Gerő 1968. – Gerő 1975. – megfogalmazott beosztáshoz igazodott, ezt vette át – többnyire hivatkozás nélkül, félreértésektől és hibás értelmezésektől sem mentesen – Anghel 1972. nyomán a román szakirodalom is. Javítására tett kísérletet Sebestyén 1987. 50–58.
- 158 Domokos 2000. 20–29.
- 159 Vö. Sebestyén 1987. Lippa: pass. Lugos: 121–126. Karánsebes: 94–98.
- 160 Korábbi irodalmára és forrásaira nézve vö. Balogh 1943. – Balogh 1985. 331–339. – Az építőmester szamosújvári működését alátámasztó, 1540-ben keltezett, csak szűkszavú regesztából ismert levél elveszett vagy lappang.
- 161 Meglehet, hogy az utóbbiakra vonatkozik Bethlen Gábor 1617. évi feliratának „*pomerium*” kifejezése, így elkészülését jóval tovább húzódhatott. Vö. Lechner 1917. 22.
- 162 Szongott Kristóf – Szongott 1901. – Landi azóta megsemmisült vagy csak lappangó feliratát ennek a bástyának az északi falán látta a 19–20. század fordulójá táján. Giovanni Landi (mh. 1636) erdélyi működésére (1628–1631) és pályájára vonatkozóan I. Détsy 1972. 354–355. – Kovács 1980. 90. – Détsy 1998. 227–233. – Koppány 2002. 390.
- 163 Kovács 2000. 70–71.
- 164 Az 1752-es alaprajzon „*Ragozische Bastion*”.
- 165 Vö. Szongott 1901. 6. – Lechner 1917. 7.
- 166 Lechner 1917. 22. az egyik ilyen élen 1551-es feliratot látott.
- 167 A hajóban ezeknek a törzse profilozott gyámokra támaszkodik.
- 168 Pop 2002. 96–97. – Hasonló lett a sorsa a mai főbejárat két oldalán álló, olajfestékkel kerítőrpésített, 1540 körül készült reneszánsz címertartó oroszlánoknak is.
- 169 Lechner 1917. 19.
- 170 Ez a leveles záródíz egyébként igen gyakori a korszak nyomtatványain is.
- 171 „*Obsequi veritas*”. Fő tér 19.
- 172 Foris- és Hajdú-bástya a forrásokban.
- 173 A vár kapitányairól, építetőikről, Bánffy Farkasról (1564–1567) és Telegdi Mihályról (1567–1569) elnevezett bástyák. Az utóbbit Sebestyén György véleménye – I. alább – szerint 1620 után alakították fülesbástyává.
- 174 Orbán 1868–1873. I. 59. – Lukinich 1903. 425–446. – Dávid 1981. 312–316, 325. – Sebestyén 1987. 126–131.
- 175 Orbán 1868–1873. III. 161–162. – Tüdös S. 1995. 24–25.
- 176 Kovács 1996d. 253–257. A magát 1570-ben, egyetlen ismert levelében Julius Caesarnak nevező fundáló azonosítása a szatmári építőmesterrel Domokos 2000. 81–84. újabb, pontos adatai fényében sem kizárható, annyiban azonban mindenképpen módosításra szorul, hogy a két Baldigara testvér(?) közül a bécsi és kamarai forrásokban Giuliónak nevezetről lehet szó. – Emödi 1998. 8–79.
- 177 A felirat minden valószínűség szerint Háportoni Forró Pál udvari történetíró panegíriszére támaszkodik. Szövegére nézve I. Emödi 1998.
- 178 Kereszturi 1806. Vö. Balogh 1982. II. 320.
- 179 Vö. Huszár. 308. sz. – Resch 1901. 444. sz. Ovális pajzsba foglalt fejedelmi címert találunk Kemény József: *Erdélyi pecsétetek gyűjteménye*. I. 16. T. 70. 413. sz. kézirat, egykor az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában. Lenyomatát azonban eddig nem sikerült megtalálni. Vö. Kovács 2002c. 37/31. jegyzet.
- 180 Conrad Jacob Hildebrandt (1629–1679) lelkész, az 1656-os svéd követség résztvevője szerint 5000 védőre méretezték volt a várat. Vö. *Călători* 1973. V. 546.
- 181 Régebbi irodalma, forrásai: Balogh 1982. II. 325–333.
- 182 *Urbaria et Conscripções*. 1975. IV. 270. – Szalárdi 1980. 149, 246. – Haller 1862. 11–19, 44. – Détsy 1972. 357. – Sasu 1972. 547–550. – *Repertoriul* 1974. nr. 333. – Izsépy 1981. 266–270. – Kovács 2000. 73.
- 183 Szalárdi 1980. 200–201, 546. – Détsy 1982. 93–122. – M. Nepper-Lóki-Rác 2000. 43–61.
- 184 Márki 1895. 94. skk. – Márki 1890. 592. – Sasu 1972. 543–547. – Szalárdi 1980. 300, 319–320.
- 185 Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó 1855. 147–149. – Szalárdi 1980. 295. – B. Nagy 1973. 362–363. – Kovács Zs. 2000. 97–122.
- 186 Kovács 2000. 71–72.
- 187 Kovács 2000. 72.
- 188 Conrad Jacob Hildebrandt (1629–1679) svéd lelkész emlékirata szerint. Vö. *Călători* 1973. V. 548. – Néhány évtizeddel később, Várad és Belényes felől, a havason átkelve a Káján útján érte el Déván a Maros völgyét 1707 januárjában a Tige tábornok vezette császári hadtest, szekerek nélkül, csak „*könnyű szerel*” – amint Wesselényi (1983–1985. II. 28.) tanúsítja.
- 189 Ti. az 1600-as évek elején.
- 190 Vetéssy 1979. 122.
- 191 A vár 1711-es felmérésén az északkeleti sarokban is megfigyelhető egy, a terepdomborulatokból kirajzolódó bástyaformájú képződmény. Minthogy 17. századi forrásaink nem emlékeznek meg róla, elképzelhető, hogy egy Castaldo korában kialakított palánkkerítésű bástya maradványait rögzítette Visconti.
- 192 Kovács 1996a. 276–294.
- 193 „*Fogarasban ... a várnak napkelet és dél között levő egyik bástyáját is, hogy a kapu felől való oldala nem igaz lineával szolgálja az kasmatáruul való lövésre, az árokvizet elvitetvén, fundamentumból feltoldotta s megigazította vala.*” Szalárdi 1980. 294–295.
- 194 1623-ban. Vö. Prodan–Ursuțiu L.–Ursuțiu M. 1970. 123. – Kovács 1984. 5. – Balogh 1985. 257–262. – Sebestyén 1992. – Kovács 1996b.
- 195 Entz 1996. 379–380. – Tonk 1994.
- 196 Balogh I. 1935. 161. – Miklósi Sikes 1999.
- 197 Entz 1942. – Entz 1945. 31–36. – Entz 1996. 268–269.
- 198 Az ásásokat dr. Dana Marcu végezte, eredményeit eddig nem tette közzé.
- 199 P. Szathmáry 1868. 53. – Balogh 1943. 271. – Entz 1996. 122.
- 200 Orbán 1986. I. 267. skk.; II. 262–271. – Entz 1996. 489.
- 201 Orbán 1986. II. 186–223.
- 202 Az említett erődítményekre vonatkozóan I. Fabini 1998. Általában: XXI–XXV., külön-külön: Barcarozsnyó, 587–592, Barcaszentpéter, 554–555, Homoród, 273, Homoródbene, Hóltövény, 278–282, 470–471, Kaca, 332–333, Keresztényfalva, 528–529, Kóbor, 351–353, Márpod, 457, Ugra, 200–201.
- 203 Vö. Kelemen 1982. 194. sk. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 22. skk. – Tüdös S. 1995. 8. skk.
- 204 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 24.
- 205 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 135–143. – Tüdös S. 1995. 29–34.

- 206 Tüdős S. 1995. 31–34. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 157–164.
- 207 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 165–171. – Tüdős S. 1995. 26–28.
- 208 Ma már csak a szentély külső déli oldalán, a koronázópárkány alatt figyelhetők meg középkori eredetű díszítőfestés nyomai. 1996-ban a templom külső homlokzatának a vakolatát szakfelügyelet nélkül leverték, s utóbb már csak a törmelékben található jelentős mennyiségű festett vakolatdarabot lehetett megfigyelni.
- 209 Hajnóczy 1994. 195/36. kép.
- 210 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 146–151. – Tüdős S. 1995. 119–128. – A kézdiszentléleki templomvár alaprajzának lehetséges eredeztetésével kapcsolatosan I. Kovács 1997b. 299–305.
- 211 Kovács 1984. 3–4. – Sebestyén 1987. pass. – Tóth 1989/2.
- 212 A fejedelmi palotára vonatkozó részben kiadott, részben kiadatlan korabeli források tételes felsorolása túlfeszítené ennek a dolgozatnak a kereteit, így közvetlen idézésüktől eltekintünk. A legfontosabb középső és kora újkorai adatokkal kapcsolatban I. Entz 1958. Adattárát. – Balogh 1943. – Balogh 1985. – Kovács 1996c. 191–201.
- 213 Vekov Károly 1983-ban egy kolozsvári tudományos ülésen érkezett az akkor még a püspöki palota kertjében található feliratról, a kölapnak azonban azóta nyoma veszett.
- 214 1642. július 8-án: „...jó reggel az megírt napon az tanácsurak és több főbb rendek az mi kegyelmes urunkat az templombeli karba, ifjú fejedelmünkkel együtt bekísérvén, s az több főrendek alá menvén az templomba s reggeli könyörgést meghallgatván, az mi kegyelmes urunkat s az ifjú fejedelmet minden urak és főrendek bekísérték a palotába és az audientia-házban...” Szilágyi 1875. 238.
- 215 A préposti palota helyére nézve vö. Kovács 1992. 25–36.
- 216 Az oromzat veretdiszes motívumokkal díszített kőtömbjeit egy átépítés során – ezek áldozata lett az ablak könyöklője is – 90°-kal elfordították.
- 217 Vö. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 288.
- 218 Kovács 2000. 82.
- 219 Herepei 1957. 326–333. – Emődi T. 2002. (A 2001 okt. 5–7-i sárospataki konferencia anyaga. Sajtó alatt.)
- 220 Hermann 1876. 11/42.
- 221 Az építészeti tartóelemek ilyen meghatározása – tekintettel az általunk ismert maradványokra és a források alapján feltételezhető lehetőségekre – meglehetősen emlékeztet a Mátyás király építkezéseivel kapcsolatos toposzokra. Mikó Árpád véleménye szerint – Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 291. – ekphrasziszról lehet szó ebben az esetben is. Így tulajdonképpen csak a folyosó és a hozzá vezető reprezentatív lépcső más forrásokkal is igazolható meglétét tekinthetjük ténynek, a minőségére vonatkozó utalás azonban joggal vonható kétségbe.
- 222 Kovács 2000. 67. sk.
- 223 Az erdélyi kastélyok történetével kapcsolatosan I. Kővári 1866. – Varjú. – Rados 1939. – Bíró 1944. – B. Nagy 1970. – B. Nagy 1973. – Balogh 1975. – Balogh 1985.
- 224 Trócsányi 1980. 40–41.
- 225 A *kastély* fogalom kialakulásának történeti folyamatát és tartalmát részletesen elemezte Koppány 1974. 285–299.
- 226 B. Nagy 1970. 51. – B. Nagy 1973. 136–176.
- 227 Kovács 1995b. 130.
- 228 Kovács 1980. 79.
- 229 Balogh 1985. 221. kép.
- 230 Herepei 1947. – B. Nagy 1973. 271–280, 375. – Kovács 1980. 79. – Balogh 1985. 256–257. – Feld 2000. 110.
- 231 1669 28 IVLY FIERI FECIT IOANNES MO(Inar/-litor?).
- 232 Bielz 1964. 225–236. – Balogh 1975. 78. – Kovács 1980. 79.
- 233 „Engem le- és beszállítának egy boliba, amint a belső várba bémennek a kapun a várnak jobb felől való során, a legelső renden a második házban, az akkori számtartó háznak szomszédjában. Ajtaja és egy vasrostélyos ablaka az udvarra, belől rajta egy setét boltocska, keskeny, és azon belől árnýkészek. Jó alkalmas tomlóc lett volna, de a vár emésztője éppen alatta menvén el, nyirkos volt, büdös is volt, egy-két hét alatt minden megzöldült a penésztől benne.” Bethlen 1980. 684.
- 234 Irodalmát I. előbb a fogarasi várral kapcsolatosan.
- 235 A MNMTKcs-ban őrzött, 1687-ből származó alaprajzszorozatnak ezt a darabját Sebestyén 1987. 117–121. elemezte először.
- 236 A palotaépület korábbi keltezésére egyedül az utal, hogy a kastély tomlóca ott, nem pedig a védőöbvenben volt. Jelenleg csak két saroktorony romja emelkedik a járószint fölé.
- 237 Kővári 1866. 148–149. – Petri 1901. 137–191. – Wolf 1981. 395–409. – Balogh 1985. – Kovács 1993b.
- 238 A szakirodalom – felsorolását I. Balogh 1985. 229–232. – általában Bethlen Gábor fejedelem szülőházaként említi ezt az épületet.
- 239 Ezt a 2002. évi falkutatás során tártuk fel.
- 240 Az együttes egykori alaprajzának a rekonstruálása hozzásegítene Erdély legkorábbi olaszbástyás váróvei egyikének a megismeréséhez. – Kovács 2002b. 8–20.
- 241 Mai körvonalait akkor sem érte el, mert mai harmadik nagy helyisége helyén még a 18. században is „füstös ház” és folyosó húzódott.
- 242 Az eredeti, elmozdítható középkori feljáratra az emeleti ablakok előtti pihenőszerű kiugrások leírásai utalnak a leltárakban.
- 243 Benkő 1796.
- 244 A felső időhatár a legrégebbi ismert, 1640-es leltár keltezéséből adódik, amelyben már leírják az udvarházat is.
- 245 Lényegében 1678 előtt, mert erőforrásait később már nyilván a kuruc felkelés emésztette fel.
- 246 Falkutatás döntheti csak el, hogy a krónikaíró és az 1640 körüli görgényi építkezéseket felügyelő Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi házán nem reneszánsz eredetű-e a kiugró zárterkély.
- 247 Kovács 2002b. 8–20.
- 248 Ezen a rízalton nyílt a kastély egykor Keresztúri Kristóf címerével és névbetűivel díszített főbejárata. A kapukeret címe jelenleg a kolozsvári Kőtárban található. – Feld 2000. 110.
- 249 A késői átépítésre utalnak a lépcsőház vaskos pálcákkal keretelt gyámkövei is.
- 250 Kelemen 1977a.
- 251 B. Nagy 1973. 259–271. – Balogh 1985. 340–343.
- 252 Feld 2000. 110.
- 253 A rév valószínűleg az egykori Szent Katalin-plébániatemplom közelében volt, a jelenlegi híd megépítése előtt ott szelte át a Marost a régi fahíd is.
- 254 Az 1992 óta tartó ásátások lassan ennek az együttesnek a maradványait is körvonalazzák a mai kastély udvarán. Vö. Rusu et alii 1998.
- 255 Podhradczki 1855. 262. – Nyáry 1861. 243–248. –Theiner 1875. 37.
- 256 Centorio 1940. 144–147. – Szekfű 1914. 28–29.
- 257 Az első sor a fennmaradt kőlapról hiányzó rész értelemszerű kiegészítése.

- 258 B. Nagy 1973. 257–259. – Kovács 1980. 79–82. – Balogh 1985. 234–237.
- 259 Erdélyi működésére vonatkozóan I. Détsy 1972. 356. – Kovács–Toca 1973. 26–27. – Kovács 1980. 91. sk. – Balogh 1982. II. 355–359. – Détsy 1998. 232.
- 260 1969 táján még három állott közülük eredeti helyén, kettőt a beomlott boltozat temetett el.
- 261 Balogh 1934. 137.
- 262 Ez a kétségtelenül északolasz eredetű ablakkeret-forma igen elterjedt az általunk vizsgált korszak Erdélyében. Közelebbi összefüggéseik felderítésében csak alapos formai elemzésük segíthet. Nehezen fogadható ugyanis el, hogy pl. Branyicskának egy azóta elveszett akvarellről ismert hasonló ablakai – vö. Balogh 1985. 239. – vagy a marosvécsi kastélynak a budapesti Parlament épületével egyidős ablakai – vö. Balogh Jolán: A késő-renaissance. In: *A magyarországi...* 1964. 335. – valamiképpen elgázithatnának bennünket a 16–17. század stilisztikai kérdéseiben.
- 263 Az ásatások során előkerült egy újabb „ión fejezetes” ablakpilaszer a kolostorhoz épített 16. századi toldaléképület romjai közül. (Vö. Rusu et alii 1998. Cat. nr. 18.) A kérdés csak az, hogy ez a töredék honnan került a 18. században is emlegetett, akkor pincének használt épületbe. A feltevést gyengíti az is, hogy az ilyen másodlagos felhasználású darabokat már igen nehezen lehetett újra összeilleszteni, Alvincen pedig keretek sorozatát kellett volna a „restaurálónak” másodlagosan elhelyezni.
- 264 Szimmetrikus elhelyezésük miatt vélte Balogh Jolán, hogy az eredeti, 16. századi homlokzat részei lehettek. Ezek a keretek az 1980-as évek elejére már eltűntek, ma már csak korábbi fényképeken fedezhetők fel.
- 265 A földszintes sarkbástyához simuló ötödik, a homlokzat szimmetriáját biztosító helyiség földszinti része 1809-ben még állott.
- 266 Szalárdi 1980. 94.
- 267 Ennek a falelválásnak az értelmét csak találgathatjuk. Feld 2000. 110. önálló palotaépületre (kolostorszámra) gondolt, de – minthogy a kváderekkel határolt falszakasz másik végét nem ismerjük, s éppen a szerkezeti szempontból igen kényes lépcsőház és az északnyugati szárny határán található, amelyet a 18–19. században is alakítottak – meglehet, hogy a kastély szakaszos kiépítésének vagy későbbi javításának egyik bizonyítékával állunk szemben. Erre utalna egyébként az 1808-as alaprajzon látható, köpenyezésre emlékeztető falvastagodás is, amely kiegyenlíti a lépcsőház és az északnyugati szárny homlokzati síkjai közötti különbséget.
- 268 Ezek a keretek önmagukban nem keltezhetőek pontosan, az élszedés a legegyszerűbb díszítési megoldás, amit – számtalan pinceajtó keretének példája mutatja – bármikor, jóval a gótikán túl is alkalmazhattak.
- 269 Vö. Kovács 2003. – A kapu homlokzatába falazóanyagként beépített római felirat – CIL III, 1028. –, amely a 16. században még Gyulafehérvárott, a székessyeház környékén állott, szintén a barokk építkezés idején kerülhetett Alvincre.
- 270 Korábbi magyarországi tevékenységének körvonalazásához azonban elengedhetetlenek az írott adatok. Ezek az épületek ugyanis éppúgy lehetnek egy hasonló felkészültségű másik olasz fundáló művei is.
- 271 Értelmezését és alapos elemzését I. Koppány 1990. 229–234.
- 272 Korábbi irodalma és forrásai: Balogh 1982. I. 56–69; II. 317–340. – Mikó Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: Kerny 1989. 105–106.
- 273 1660-ban és 1690–1692-ben.
- 274 „Az régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből rakott, két igen magas, friss tornyú, mondhatatlanul erősen egybeforradott kőrakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű királyi épületeket fundált volt és kezdett azok helyében, láttam lerajzolva, mely ha akképpen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak amelly része megkészülhett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, akik azokat érték s látták vala, ítéletet tehetnek jelöle.” Szalárdi 1980. 96–97.
- 275 Szalárdi 1980. 298–299. A szövegben szereplő sok *Veres-tornyot*, *-toronybástyát* helyesen veres toronynak stb. kell olvasni, mert nem tulajdonnévről, hanem az építőanyagra utaló jelzőkkel ellátott és Szalárdi szándéka szerint a váróv Veres-bástyájától műfajilag is eltérő épületrészekről van szó.
- 276 Szalárdi 1980. 299.
- 277 A Királyfia-bástya tengelyében álló bástyának minden bizonnyal hasonló ablakait újbabkori vakolat fedi. Sűrű ablakmentelyei, lábazati sávjának részűs alakítása és félköríves metzenteri övpárkánya valószínűsíti, hogy a palota egyetlen ép bástyáját tisztelhetjük benne.
- 278 Kerny (szerk.) 1989. 172. sz., 109–110. kép.
- 279 Kerny (szerk.) 1989. 170. sz. – Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 293.
- 280 Kerny (szerk.) 1989. 105–106. – A kőtárban található darabok, valamint a vár 1992-től folyó ásatása során előkerült töredékek kormeghatározása igen nehéz azonos profiljaik miatt. Az egyik 1992-ben előkerült szárkövet csupán 1576-ból származó „*hic fuit*” jellegű karcolt felirata különbözteti meg a kolozsvári kőfaragók 17. század elején készült, teljesen egyező, Alvincre, Radnótra vagy éppen Váradra került alkotásaitól.
- 281 Balogh 1982. I. 61. szerint a stukkódomborművek nem egy időben készültek, a „gyengébb” elefántos és gyümölcsfüzérés kompozíció valamivel későbbi lenne. Ezt a korabeli építkezési viszonyok ismeretében nehezen elképzelhető feltételezést egyetlen érvvel sem támasztotta alá, az általa érzékelt minőségbeli különbségek igen könnyen magyarázhatók a két mester eltérő személyével, de az általuk felhasznált különböző eredetű előképekkel is.
- 282 Kovács–Toca 1979. 107–115. – Nem ők voltak a korszak egyedüli erdélyi stukkátorai: Fogarason Bethlen Gábor címerével díszített, tehát 1629 előtti stukkómennyezetek egész sorozatát emlegetik a leltárak, de Vajdahunyad ugyancsak forrásból ismert, ifj. Bethlen István és Széchy Mária alliancecímerét ábrázoló kompozíciója is csak később, 1628–1632 között keletkezhetett.
- 283 Kerny 1989. 105–106.
- 284 Balogh 1947. – Balogh 1982. I. 56–61.
- 285 Az egykori hídpillérek elfalazásával és boltozásával alakítottak ki később egy másik pincegödört, amelyet ma már nem használnak.
- 286 Szamosközy 1991. 103.
- 287 B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In: B. Nagy 1970. 60–72.
- 288 „*Veniunt sitiennes bibere lymphas, post quas non ultra concutit atra sitis. A(nno) D(omini) 1629.*” – Iz 55,1. Vö. *Şematismul* 1900. 186, 188.
- 289 Az épület 1737-től kezdve a balázsfalvi görög-katolikus püspökök, majd érsekek rezidenciája, akkor és később, 1842-ben át is alakították, kápolnája – az érsekek temetkezési helye – az első világháború előtt romba dőlt, ma csak a falcsonkjai lát-

- szanak. A Vörös-torony klasszicizáló köntöse alatt a mai napig őrzi a 16. századi szerkezetét. Balogh 1943. – Kovács 1991. 107–113.
- 290 „*Votiva appreciatio... Petro Paulo Aaron de Bistra... a typographis Balasfalviensibus in onomastico ejusdem nominis die facta et oblata.*” 1760. Vö. Tatai-Baltá 1985. 188. fig. 2.
- 291 A kastélyra vonatkozó régebbi könyvészetet l. Kovács 1994.
- 292 Vö. Gönczruszkai Kornis Ferenc Naplója (1629, 1630, 1632). In: Kemény, Josephus: *Collectio minor manuscriptorum.* t. V. 8. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában: „1630, 29 May. Cum murario convenimus pro labore duorum propugnaculorum pro 345 florenis.” Mellette Kemény J. megjegyzése: „*Tehát akkor Radnótnak csak két bástyája épült.*” Erre az igen értékes forrásra Emődi Tamás hívta fel a figyelmemet. Az építkezés kevésbé igényes folytatóját jellemzi az is, hogy a déli bástyának az utóbbi években a vakolat alól előtűnt saroklét már faragott, profilozott – nyilván a Bethlen-féle építkezésekből hátramaradt – keretkövekből rakták.
- 293 A kastély egyes helyiségeinek a funkcióit csak későbbi, az Apafi-kori állapotokat tükröző, 1684-ben keletkezett leltár alapján lehetett rekonstruálni.
- 294 A kastélyra vonatkozó korábbi elemzések ezt a modern folyosót is „velenceies megoldásúnak” tekintették. Vö. H. Takács 1970. 68.
- 295 Ezt a megoldást magyarázhatják az egyenes, szokatlan, kifelé nyíló kapuszárnyak, de az is elképzelhető, hogy eredetileg egy félvonóhidacska is védte a kapubejáratot. A kastély korai leltáraiban ilyenről nem esik szó.
- 296 Akkor került mai helyére, amikor a kastélyt nyugatról határoló tó lecsapolásával a 18. század közepén kialakították a kastély tengelyében a tervezett díszudvarra vezető háromsejtes kapuépületet, az ún. Kígyós-házat.
- 297 Benkő 1853. I. 51; II. 149–150. – Lázár 1858. – Orbán 1868–1873 II. 112–115. – Kővári 1892. 238–239. – Kelemen 1928. 8–9. sz. 5–12.; újabb kiadása, a szerző kisebb javításaival, Kelemen 1977–1982. II. 203–211.
- 298 Az 1658-as felirat sem a forrásokban, sem a korábbi irodalomban nem szerepel, így valószínű, hogy töredékei 1980-tán kerültek újra napvilágra. Epigráfiai sajátosságai alapján feltételezzük, hogy két utolsó számjegye téves modern kiegészítés, valójában az 1742. évi leltárban megörökített, Pál-Antal Sándor által – <http://www2.nextra.ro/cd/cd1/index.html> – a „*Plus ultra. Sp(ectabi)l(i)s G(e)n(erosu)s Do(minu)s Fr(a)nc(iscu)s Lázár Anno D(omi)ni 1696. Pupillum et vidue [helyecen: viduam] Suscipiet. Psal. [1]45 [Zsolt. 146(145), 9.]*” formában átirrt felirat maradványáról lehet szó.
- 299 A hátsó „palotaszárny” a modern restauráló fantáziájának köszönhetően inkább emlékeztet egy eszagnémet város tanácsházára, mint az erdélyi viszonylatban is szegénynek számító, kevés jobbággal rendelkező székelyföldi birtokos rezidenciájára. Agresszív tömegét sem források, sem az ott állott épület felmérésekről ismert maradványai nem indokolják. Eredetileg a székgyűlések számára építhetett az 1630-as években ez a kéthelyiséges épület, 1742-ben benne ravatalozták fel gróf Lázár Ferencet.
- 300 Az eddig csak interneten – <http://www2.nextra.ro/cd/cd1/index.html> – közzétett leltárnak az értelmezését l. Kovács 2002a. 29–40: „*A megírt palotáknak és házaknak felső vagy második részében a nagy udvarról megyen fel, szép, tornyos szarvazatú és öt szép faragott kőoszlopú és könyöklőjű tornácban huszonöt faragott kőlépcsőjű, két felől való [...] garádison[!]. Ezen tornác szép fenyő*
- deszkával vagon bépadolva, pádimentuma ennek téglából való. Ezen tornácból megyen bé vas sarkakon forgó, fa kilincstű ajtó a házak előtt való harmadfél ölnyi szélességű és tizenöt ölnyi hosszúságú, tizenkét faragott kőoszlopú és faragott kő könyöklőjű, végig boltozás formára épített folyosóra, mely egészen deszkával párkányozva van bépadolva, pádimentuma is ennek deszkából áll.*”
- 301 A Molnár-Kovács Zsolt és Emődi Tamás vezette ásatások elkezdését a keleti épülettömb falkutatásának eredményei és a kastély nemrégien előkerült 17. századi leltárának az adatai indokolták. Vö. Kovács 2002a.
- 302 B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In: B. Nagy 1970. 60–72.
- 303 SzOkl VI. 198–199: 1654. december 30-án, „*mikoron volnánk, az megírt Csíkszékekben, Mikó-Újvárában, az ebédlő palotában...*”.
- 304 Bánkfalvi Kovács Tamás, Csíkszék jegyzője 1775-ben Benkő Józsefhez intézett levelében szól az általa „*régi protocollumokban*” látott összeírásról, amely forrása volt. Vö. Kemény, Josephus: Transsilvania Possessionaria. T. Terra Siculorum. S.v. Mikovara. Kézirat az EME Kézirattárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárában.
- 305 Kovács 1980. 86–87. – Mihály-Szőcs 1996.
- 306 Orbán 1868–1873. 201–202. – Makoldy 1913. 114. sk. – B. Nagy 1970. 24, 27, 94, 96.
- 307 Ez az elrendezés a keresdi kastély főbejárata mellett strázsáló torony megoldására emlékeztet, így ugyancsak Bethlen Sámuel építkezése lehet. Vö. Orbán 1868–1873. I. 201: „*A kastély előtt emelkedett terrasse van, melyet két szögletében lévő nyolcszögű két bástyára támaszkodott fal vesz körül. Ez volt a küll erőd, melyet két oldalról a most részben betöltött sáncz, délről pedig az akkor közelében folyt Olt szegett körül.*”
- 308 A reprodukciókon – Rados 1939. X. T. – Biró 1944. 87. VI. II. T. – nem azonosítható az alliance-címerek kompozíciója, így Orbán Balázs véleményével szemben, aki a minőségileg és esztétikailag is társtalanul álló itteni stukkókat szintén az 1703-as évet megelőző korszakra keltezte, inkább későbbi, a 18–19. századforduló utáni keltezésüket tartanánk elfogadhatónak. Minthogy a fentebb idézett szerzők szerint a mennyezet másolata(?) „*legértékesebb része*” a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található, így – ha létezik – a címerekből a megrendelőket azonosítani lehet.
- 309 Szász K. 1957. 573. Újabb kiadása: Szász K. 2000. 69.
- 310 Az utóbbi években veszett nyoma ennek a címerkőnek. Párdarabját, ami eredetileg a kapualj udvari kijáratának keretét díszíthette, de 1912-ben már a kapuval szemben fekvő pincelejárata volt beépítve – a szatmári múzeumban őrzik.
- 311 Balogh 1934. 149–153. – B. Nagy 1973. 218–219., 370–371. – Balogh 1975. 78. – Kovács 1980. 88–89. – Sebestyén 1987. 111–116.
- 312 Plank 1990. 50/2–3. kép.
- 313 B. Nagy 1973. 119–120. kép.
- 314 Kővári 1892. 231. sk. – Kovács 1980. 86–87.
- 315 Kovács 1997a. 91–102.
- 316 Lotharingiai Károly herceg 1687-ben Erdélyt hódoltató hadtestének ez az olasz hadmérnöke Luigi Ferdinando Marsiglivel lehet azonos, aki *Önéletrása* (Marsigli 1930. 82. skk.) szerint résztvevője volt ennek a hadjáratnak, Kolozsvárról és Balászfalváról készült felméréseinek jelmagyarázatában pedig közvetlenül is utal az 1687. évi hadjáratra.
- 317 Entz 1996. 445–446. – Balogh 1985. 331. – Kovács 1997a. 91–102.
- 318 Mikola 1712. [B3]. – Kovács 1997a. 96–97.

- 319 Diószegi Istvánra: Bethlen Gábor fejedelem 1617. március 17-én engedélyezi, hogy pünkösdig Kisbúton dolgozzék Bethlen Farkas számára. KvLt. III. 181. – Elias Nicolaira: Gündisch 1976. 251–252.
- 320 Buzogány 2002. 21–33. – Bethlen János kisbúni építkezéseire nemcsak 1675-ös felirata, hanem modern időkben Almakerékre került, azóta elkallódott 1669-es címerköve is utal. Rajza: Lukinich–K. Sebestyén 1928. 564.
- 321 Kimpfián–Márton 2002.
- 322 BLt 93/1622. aug 18. – Irodalma: Kővári 1892. 83–85. – Biró 1944. pass. – H. Takács 1970. 208–209. – B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In: B. Nagy 1970. 63–64. – Balogh 1975. 95
- 323 Biró 1944. 49.
- 324 Az utolsó számba jöhető tulajdonos késmárki gróf Thököly Imre volt, aki Marosillyén is 1677 után építtette ki az asszonyházát, tehát gyenge érv lenne, ha az ő nőtlenségére hivatkoznánk a Vajdahunyadot átalakító tulajdonossal kapcsolatban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Bajoni János által készített és Arányi 1867. 28. által kivonatossan közzétett leltárban még egy „*úrháza*” szerepel a kastélyudvar másik oldalán. Ennek díszes mennyezetét gróf Thököly Imre címere díszítette. Így az előbbi valószínűleg korábban, Bethlen Péter (mh. 1646) vagy unokaöccse, ifjabb Zólyomi Miklós birtoklása idején keletkezhetett.
- 325 Ezek egy része a múlt század végén az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményébe került, amely az 1950-es államosítás következtében ma a Kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeum gyűjteménye, néhány jelentős töredékük azonban ma is a kastély épületében található. Vö. Balogh 1943. – Szász A. 2002.
- 326 Balogh 1985. 262–263.
- 327 Balogh 1985. 263. – Szász A. 2002.
- 328 Balogh 1985. 262. – 1533–1539 között emlegetik várnagyként. Vö. Jakó 1990. A felirat betűformái és elválasztójelei Szamosújvári és Kolozsvár fentebb már emlegetett építkezései felé mutatnak.
- 329 Idézi Détsy 1972. 363–364. Vö. Szalárdi 1980. 295–296: „*Gyalu vára amint régen építetett volt a négy toronybástyák közt mind környül vártákra és lövőlyukakra s azon belől a házak egy kis szoros piaccával, azokat, hogy a házak kiesebb éggel és nézéléssel lehetnének, éppen a várnak belső köfalai mellé vetetvén, és a vár piacát nagyon megbővítetvén, és az házakat körös-környül merőül mind alatt s fenn szép friss boltokra építetvén, a házak ablakait mind a külső köfalakon hagyatta s a házak felső boltozatán felül ismét körös-környül mind lövőlyukakra, vártákra építette vala, úgy hogy szükségnek idején mind onnan felül, s mind a házakon körös-környül levő ablakokról szakállasokkal, muskatélyokkal s a bástyák felül tarackokkal is egyaránt lőhetnének. Az árokbul napkelet felől a vár kapuját ejtvén alatta, egy tornyot is rakatott vala, de hogy ennek fundamentumát a fundáló rosszul fundálta volna, felrakásával is nagyon siettetvén, mindenestől a vár árkába leszakadott vala.*”
- 330 A korszak építkezésein nem volt ritka az ilyen baleset. A kolozsvári református templomhoz egymást követően két tornyot is próbáltak ragasztani. A sekrestye fölé épített elsőnek az életképtelenségét a harangozások bizonyították be, visszabontása után a második, nyugati homlokzathoz ragasztott torony tervéről is le kellett I. Rákóczi György fejedelemnek mondania.
- 331 Wesselényi 1983–1985. II. 179.
- 332 Az 1970-es években a kitermelt lépcsőfokok az istálló mögött hanyódtak a kertben.
- 333 Herepei 1957. 326–333. – B. Nagy Margit: Bokály-kályha, bokály-kemence. In: B. Nagy 1970. – EMSzT. S.v. „*bokályos ház*”. – Gervers-Molnár 1971. 183–217.
- 334 Ebben a szárnyban állott egészen az 1980-as évekig – valószínűleg másodlagos beépítésben – Bánffy György címeres és monogramos ajtókerete 1703-ból. A keret utolsó, a pincében hanyódó töredékeinek az elmúlt évtizedben veszett nyoma. A kéttraktusos szerkezet mellett a jelenleg is álló füles barokk ajtókeretek, az igen sűrű és a külső homlokzat szellőzőinek ritmusától eltérő, mindkét oldalon egyező ablakok, valamint a szárköveiken élesen lehatárolt lábazatot mutató barokk ablakkeretek cáfolják az épületszárny 17. századi, reneszánsz keltezését.
- 335 Biró 1935. – Biró 1944. – B. Nagy 1973. 308–322, 378–379. – Kovács 1995a. – Kovács 1995b. 123–146. – Gy. Dávid 2001.
- 336 A kastély évekig folyó restaurálása 1977-ben majdnem véget ért már, amikor egyik napról a másikra megszüntették a Műemlékek Országos Igazgatóságát. Felszámolt építőtölepe és az őrizetlenül hagyott, felállványozott épület fogadta utána még évekig a látogatót. Pedig a helyreállított lakótoronyban már csak a 16. századi intarziás ajtószárnyakat kellett volna elhelyezni. A környék lakóinak építőanyag-forrásává vált együttes alig néhány év alatt rosszabb állapotba jutott, mint amilyenben a munkálatok kezdetén volt. 16. századi faragványainak jó része eltűnt, boltozatai beomlottak, a loggiába vezető reneszánsz lépcsőnek pedig jóformán csak az alapozása maradt meg.
- 337 Tugearu 1980. 81–87.
- 338 Az 1970-es évek restaurálói a vakolt felületeket eltávolították, a falakat lecsupaszították, így újabb falkutatás sem kecsegtethet értékelhető eredményekkel.
- 339 Entz 1996. 206.
- 340 A keret a 80-as években társaival együtt eltűnt, remélhetőleg csak lappang valahol.
- 341 Gündisch 1976. 246. sk.
- 342 *A magyarországi...* 1964. 336.
- 343 Détsy 1973. 51–93.
- 344 Az ásatások „17. század előtti rétegeből” előkerült egy törpepillér(?) baluszterpárral bővített, a mai szerkezethez nem illő töredéke is. Vö. Tugearu 1980. 82. és 11/4. kép.
- 345 Az 1970-es évek ásatásai során – vö. Tugearu 1980. – gótikus mérmű-töredékek is előkerültek a kápolnából. Megtörténhet, hogy ezek valamilyen korábbi, a mai kápolna előzményét alkotó épülethez tartoztak, de nem kizárható az sem, hogy az 1902-ben lebontott közeli ev. templom faragványait mentették oda.
- 346 Wesselényi 1983–1985. II. 487. skk.
- 347 Gündisch 1976. 215–255.
- 348 B. Nagy Margit: A Bethlenszentmiklósi kastély. In: B. Nagy 1970. 163.
- 349 B. Nagy 1957. 486–496. – B. Nagy 1970. 158–170.
- 350 Kovács 1994. 28.
- 351 Elismervényük: „*Recognoscimus per praesentes quod in 1656, die 22 Aprilis. Az mi kegyelmes urunk ő nagysága kegyelmes parancholattyából érkeztünk Radnóra az ő nagysága várabeli egyik szegelet felső bástyának megírására, melyet continuáltunk usque ad diem 29 Maii. Az üdő alatt radnóti udvarbíró, Széki Sándor deák uram adatott minékünk per diem egyikiünknek-egyikiünknek ciba alba nro. 4. Vini justarum singulis personis 2. Hútra való pénzt per diem d. 3. per singulis personis. Egy hétre szalonmát is similiter két-két fontot. Ecetet egy iczét ad personam. Item az előbbi festékekkel megh nem érven, hozatott elő kegyelme bányai zöldet librarum nro. 10 [tett] fl. 1/10. Görögh fejtét librarum nro. 3. [tett] Librarum fl. 1/5. Egy font*

- Zaffk[.Jant[?] d. 86. Egy font enyvet d. 24. Mellyekről adgyuk ez quietantiális levelünket. Datum in castro Radnotiensi, die 23 Maii 1656. Képiró István de Kolosvár mppria, Képiró Márton mppria. P.H.” – MOL. Lymbus. 119 (XVIII.) cs. 755. KolosVári kepirók praebendájok és festékvásárlásról való testimonialissok. Erre a fontos forrásra Király Péter hívta fel a figyelmemet.
- 352 „Urunk háza ... boltos és keöreös keörnyüil bolttýával eggüüt sok küileömb küileömb féle vadakkal s emblémákkal cziffiráztatott sok féle színü festékek által.” *Urbaria et Conscriptiones*. 1967. I. 266.
- 353 Balogh 1979. 281–285.
- 354 Kovács 2002a.
- 355 B. Nagy 1973. 374.
- 356 Így jelenik meg az utóbb Ottó királynak átkeresztelt medaillon belsejében fekete vonásokkal a korábbi [MAXIMI-(?)/AVRE-(?)]LIANVS felirat. Egy másik, ma már kivehetetlen töredék reprodukciójába Pázmány Péter Szelepcsényi György által készített arcmásának a tükörképét illesztette be, nem tudni, ki: a sorozatot készítő 17. századi képiró vagy Arányi Lajos pozsonyi kiadványának a grafikusa?
- 357 A medaillonos frízben szereplő mintegy 50 kép mindenikének a feliratát nem ismerjük, Arányi Lajos művében csak az általa kibetűzött neveket ismertethette. Így bizonyosan nem II. Rudolfal végződött a sorozat, sokkal valószínűbb, hogy a meglévő képek számát a *Mausoleum* időhatáraihoz igazították, s az utolsó uralkodó, aki ott szerepelt, IV. Ferdinánd (1648–1654) lehetett.
- 358 1650. dec. 30.: „...sietve kelletet, Rakoczy Sigmond uramnak ő nagyságának parancziolattiára, az itt való képiróknak képiró, példás avagy Costos köneiveit leküldenü ő nagyságához Fogarasban...” KvSzám 27. kötet, V. kötet, 3.
- 359 Schulgasse – Iskola u. 1. Vö. Pöpa et alii 2002. 144.
- 360 Schulgasse – Iskola u. 4.
- 361 Irodalmát I. Kertesz–Badrus 1982. 49–51.
- 362 Az olasz előzmények gazdag, de távolról sem kimerített példatárát I. Balogh 1975. 55–135.
- 363 B. Nagy Margit: Udvarházak és stílusok. In: B. Nagy 1970. 15–58.
- 364 Az udvarház építészeti és funkcionális szerkezetének, a hozzá kapcsolódó életformának élményszerű leírása megtalálható: Újfalvi 1990. 200 skk., Keczei István portréja kapcsán.
- 365 Ezeket dr. Daniela Marcu és Angel Istrate végezte 2001-ben. Vö. Istrate 2003. 371–386.
- 366 Az épületben másodlagos beépítésben egy Apafi István Küiküllő vármegyei főispán (1573 és 1582 között említik forrásaink) korából származó feliratos kerettöredék található.
- 367 A régészeti kutatás egy olyan L alakú alaprajzot mutatott ki, melyben a templom felé forduló keskeny homlokzat alatti két pincsehelyiség látszik egyidősnek. Vö. Istrate 2003.
- 368 Összesen 14 különböző, az EFL-ből és a Bethleni Bethlen cs. Lt-ből származó 17–18. századi összeírásnak az anyagát a közeljövőben szándékozunk közzétenni.
- 369 Wesselényi 1983–1985. II. 502.
- 370 Időbeni egybeesés és azonos funkciója alapján ilyennek képzelhetjük el a kolozsvári kistemplomot is.
- 371 Kovács 1993c.
- 372 Détsly 1972. 354–355.
- 373 Sebestyén 1987. 102–108.
- 374 Entz 1958. – Kovács 1998b. 689–697.
- 375 Zeiler 1997. 187: „... , a kálvinista vallású polgárok istentiszteleteikhez nagy, pajtához hasonló zsindeletet emeltek.”
- 376 Szalárdi 1980. 588–589. Vö. Sebestyén 1987. 108–111.
- 377 Balogh 1985. 117–118; 119–127; 273–278.
- 378 Entz 1948.
- 379 Gündisch 1976. 249–250.
- 380 Détsly 1972. 352.
- 381 Entz 1948. 17–22. – Kovács 2000. 76. skk.
- 382 A kezdetekre nézve I. Mikó–Szentkirályi 1987. 86–118.
- 383 Kelemen 1977. 41–80. – Tombor 1968. – Boros 1982. 120–134. – Lángi–Mihály 2002.
- 384 1680-ban szentelte fel Vito Pilutio da Vignanello OFM marcianopolisi érsek. Vö. Endes 1994. 341.
- 385 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek* 2002. 192.
- 386 Valószínűleg ilyen közös előkép magyarázza egyikük hasonlóságát a besztercebányai Ébner-ház (1636) kapujához.
- 387 Kovács 1997c. 100–105.
- 388 Régebbi irodalmát I. Kovács 1985–1986. 351–374. – Rusu 1997. 122–134.
- 389 *Istoria artelor plastice* 1968–1970. 158.
- 390 Porumb 1998. S.v. Lupşa.
- 391 Sebestyén 1987. 48, 50.